

"DİVĀNU LUĠĀTĪ'T-TURK'TEKĪ TEK ÖRNEKLER ÜZERİNE" (1)

Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ

Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
molmez@yildiz.edu.tr

0. "Tek Örnek" terimi ile karşılaşmak istediğim kavramı burada, Rize'de düzenlenen Kâşgarlı toplantısından önce Eylül ayının başında İstanbul'da düzenlenen toplantıda belirtmişim.³³³ Buna göre Sir Gerard Clauson VIII-XIII. yüzyıllar arası tarihî Türkçe metinlerin kökenbilgisi sözlüğünde yalnızca bir tek örneğine rastladığı bir sözcüğü tanımlamak istediğinde *Hap. leg.* (Hapax legomenon "occurring only once") ifadesini kullanır.³³⁴ Ben de tarihî metinlerde karşımıza bir kez çıkan veya bir kez çıktığını düşündüğümüz sözcükleri Türkçede "tek örnek" olarak adlandırmak istiyorum.

Bu örneklerden kimilerinin tek örnek olmadıkları, Clauson'dan sonra yayımlanan Eski Uygurca metinlerde de görüldükleri metin yayımcılarınca ortaya konmuştu. Bunlardan sadece ikisine örnek verilebilir:

DLT kirgin "buğranın, devenin kızgın zamanı" → Eski Uygurca **kirgin**³³⁵

DLT saka "dağ yamacı" → Eski Uygurca **saka**³³⁶

1. Clauson'un sözlüğünü bu açıdan incelediğimizde sözlükte 2300'ün üzerinde *Hap. leg.* ile karşılaşırız. Bu *tek örnek*'lerden 2000'e yakını Kâşgarlı'nın sözlüğünden alınan verilere dayanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında söz konusu verilerin günümüz Türkoloji bilgileri ışığında dikkatle gözden geçirilmesi, bu verilerin Clauson'un çalışmasından sonra yayımlanan yeni çalışmalarda yer alıp almadıklarına bakılması, günümüz Türk dillerine ait yeni sözlük çalışmalarında görülüp görülmediklerinin incelenmesi gerekmektedir.

Bu örneklerden bir kısmı kimi yazım yanlışlıklarına ya da Dîvân'ı yayımlayanların okuma yanlışlıklarına dayanır.³³⁷ Bu tür sözcüklerin bir bölümü münferit makalelerde veya Dîvân'ı da içeren etimoloji, dilbilgisi çalışmalarında düzeltilmiştir.

³³³ "Tek Örnek" Tek Örnek Değildir: Eski Türkçe üz "sağır" Sözü Hakkında", *Doğumunun 1000'inci Yılında Kâşgarlı Mahmud ve Eseri*, 5-7 Eylül 2008, İstanbul.

³³⁴ S. vii, § 7; kısaltmalar sayfası xxxiv.

³³⁵ Peter Zieme, "Mängi bulzun! - Ein weiterer Neujahrssegen", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 24:1, *Emel Esin'e Armağan.*, Ankara, 1986: 131-139; Mehmet Ölmez, "Tuvcanın Eskiliği Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 10, 2000: 134.

³³⁶ Mehmet Ölmez, "Eski Türkçe Etimolojiler (1)", *Türk Dilleri Araştırmaları* 12 (2002), *saka*, 191-193 arası.

³³⁷ Clauson: "2 **ağan** Hap. leg.; there is no doubt that *Kaş.* was misled by the resemblance to the Ar. word and that this is a mis-spelling and mistranslation of **ağın** which is not listed in *Kaş.* **Xak.** xi **ağan er al-raculu'l-ağann'a** man who speaks through his nose" 87 a-b.

2. *Dîvân*'da "tek örnek" olarak yer verilen sözcüklerin kimisi de komşu dillerden veya aracı dillerden Eski Türkçeye geçen sözcüklerdir. Clauson bunlara yeri geldikçe değinmiş ancak ayrıntılı açıklamalara girmemiştir (krş. *anumi* "cüzam" Clauson s. 187 b). Son yıllarda yapılan yeni çalışmalarda ve sunulan bildirimlerde Kâşgarî'deki bu tür yabancı sözcükler üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Önümüzdeki günlerde söz konusu bildirilerin yayımlanmasıyla Kâşgarî'deki yabancı sözcüklerle ilgili, daha fazla bilgiler edinebileceğiz.

3. *Dîvân*'daki "tek örnek"lerden bazıları ise çeşitli hayvan adlarına aittir. Bu hayvanlarla ilgili olarak günümüz Türk dillerinde bilgiler bulmak, sözcüğün izini takip etmek çok zordur.³³⁸

ajlaŋ Oğuz lehçesinde "kaya keleri (*ħirbā*)."³³⁹ (İki çıkış yeri arasındaki /j/ ile).

Günümüz Türk dillerinde izine rastlanmayan sözcükle ve söz konusu hayvanla ilgili ayrıntılar için bak. Hauenschield, *Tierbezeichnungen*, s. 41.

alavan "Timsah (*timsāh*)."

Clauson'un bir *a*- türemesiyle yabancı dillerden gelmiş olabileceğini belirttiği sözcük bugünkü Türk dillerinde görülmez.³⁴⁰ Genel manada sürünenler ve *timsah* için bak. Hauenschield s. 17.

aplan "Sıçan cinsinden (*cirzān*) küçük bir hayvan"³⁴¹.

Günümüz Türk dillerinde izine rastlanmayan sözcükle ve söz konusu hayvanla ilgili ayrıntılar için bak. Hauenschield, *Tierbezeichnungen*, s. 19.

arġun "Sıçan cinsinden (*cirzān*), yarım arşın uzunluğunda (*cirzān*) küçük bir hayvan." Onunla duvar yarıklarındaki serçeler avlanır. Koyunun üzerine atarsa koyunun eti sararır. Uyuyan insanın üzerine atılırsa idrarını yapmakta zorlanır.³⁴²

³³⁸ *Dîvân*'dan alınan örnekler M. S. Kaçalin'in şu an yayıma hazırlanmakta olan çevirisinden alınmıştır.

³³⁹ Clauson "**ajlaŋ** (unvocalized) Hap. leg. As it comes between **uldaŋ** and **izdeŋ** and is preceded by **L**, indicating the second consonant, its general form is certain; no doubt one of the numerous Iranian l.-w. in Oğuz, see **ören**. **Oğuz** xı **ajlaŋ** *al-ħirbā* 'chameleon' *Kaş*. I 116." 26 b.

³⁴⁰ Clauson "**ala:wa:n** Hap. leg.; general shape fixed by inclusion under the heading *afā'ül*; no doubt a foreign l.-w., perhaps with prosthetic *a*." **Xak.** xı **ala:wa:n** *al-timsāh* 'crocodile' *Kaş*. I 140." 128 b.

³⁴¹ Clauson "**abla:n** (unvocalized) Hap. leg. **Xak.** xı *duwaybba min cinsi'l-curdān* 'a small animal of the rat family' *Kaş*. I 120." s. 10; al-FİRŪZĀBĀDĪ: *al-uqyānūsu'l-basīṭ fī tarcamatī'l-kāmūsī'l-muħiṭ*, I, s. 722, FİRŪZĀBĀDĪ için meslektaşım M. S. Kaçalin'e teşekkür ederim.

³⁴² Clauson "**arġu:n** Hap. leg.; prob. 'weasel' or the like. **Xak.** xı **arġu:n** *duwaybba min cinsi'l-curdān* 'a small animal of the rat family' with a body about half a cubit long, which hunts birds in the crevices of walls; if it jumps on a sheep, the (sheep's) flesh turns yellow, and if it jumps on a man when he is asleep he is seized with strangury (*al-usur*) *Kaş*. I 120." 216 b.

I. Hauenschild, sözcüğün Türk bölgelerinin bütününde yaygın olmasını tabu sözü olma ihtimaline bağlar Oğuzlar arasında [bugün!] *gelincik* sözünün kullanıldığını kaydeder (*Tierbezeichnungen*, s. 21).

Sonuç: Clauson'un sözlüğünde *Dîvānu Luġāti't-Türk* kastedilerek yer verilen tek örneklerin önemli bir kısmı Eski Uygurca metinlerle DLT'ten sonraki dönem metinlere ait kaynaklarda, günümüz Türk dillerinde bulunabilecek sözcüklerdir. Bulunamayan sözcüklerse ya tabu sözcükleridir ya da o dönem için kullanılmış olan komşu dillere ait yabancı sözcüklerdir. *Dîvân* ile ilgili sorularımızın büyük çoğunluğu, konuyla ilgili etimolojik sözlüğün tamamlanmasıyla cevaplanmış olacaktır.

KAYNAKLAR

Hauenschild, Ingeborg, *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari*, Wiesbaden 2003.

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

Dîvân: Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi* I 1939, II 1940, III 1941, IV Dizin "Endeks", TDK, Ankara 1943, (1994³); Robert Dankoff ve James Kelly, *Maḥmūd al-Kāşġarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvān luġāt at-Türk)*. I-III, 1982, 1984, 1985.

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvānu Lûgati't-Türk*. (Tıpkıbasım), Ankara 1990

Ölmez, Mehmet, "Tek Örnek" Tek Örnek Değildir: Eski Türkçe üz "sağır" Sözü Hakkında", *Doğumunun 1000'inci Yılında Kâşgarlı Mahmud ve Eseri, 5-7 Eylül 2008, İstanbul*, baskıda.

Ölmez, Mehmet, "Tuvacanın Eskilliği Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 10, 2000: 133-138.

Ölmez, Mehmet, "Eski Türkçe Etimolojiler (1)", *Türk Dilleri Araştırmaları* 12 (2002), 189-198.

Zieme, Peter, "Mängi bulzun! - Ein weiterer Neujahrssegen", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 24:1, *Emel Esin'e Armağan*, Ankara 1986: 131-139.